

Smích a stroj

(Zamyšlení nad vztahem člověk a technika v 19. století)

Jan Hozák

Německý lékař Christoph Wilhelm Hufeland napsal na začátku 19. století: "Ze všech tělesných pohybů roztrásajících tělo i duši zároveň je smích nejzdravější, svědčí trávení, oběhu krevnímu, vypařování a osvětluje sílu životní v orgánech všech."

Ve zřejmém protikladu k této charakteristice je smích zachycený na obraze (obr. 22). Je vyvolán uměle pomocí elektrod přiložených na obličejové svaly. Představuje jeden z pokusů, které v polovině 19. století prováděl francouzský lékař Guillaume Duchenne de Boulogne, zakladatel elektrodiagnostiky a elektroterapie. Studoval reakce svalstva a nervového systému na různou intenzitu elektrických impulsů, vypracoval metody diagnostiky nervových nemocí a jejich léčení elektrickým proudem.¹⁾

Vybral jsem tento příklad nejen proto, že je na něm ukázána bezprostřední souvislost mezi technikou a smíchem, ale hlavně jako ukázkou smíchu jakožto čistě fyziologického aktu vyvolaného manipulací elektrickým proudem, smíchu, který je v rozporu s jakýmkoliv příjemným stavem, s radostí a svobodou. Můžeme si dokonce položit otázku, jde-li vůbec ještě o smích.

Mezi těmito dvěma póly leží celé nepřeberné množství odstínů a různých druhů smíchu, od nezvládnutelného hysterického, který nás zcela přemáhá, přes nelítostný, škodolibý výsměch, vyjadřující nadřazenost a převahu, až po mírný úsměv, jímž dáváme najevo porozumění, shovívavost, vzhled do situace. Podle Vladimíra Vondráčka je smích fyziologický jev, projevující se mimikou obličejového svalstva, výraznější gestikulací, zvuky, v tělesných projevech pak změnou dýchání a ochabnutím svalstva.²⁾ Člověk se často směje, aniž by věděl proč. Dokáže se smíchem nakazit od druhého, být jím přemožen. Smích může být zdravý, ale i chorobný, může být normální i projevem abnormality, spontánní i křečovitý, násilný. Všechny tyto odstíny smíchu se objevují i ve vztahu člověka k technice, i když se na první pohled může zdát, že technika, věc účelová, užitková, strohá a vážná, zakotvená v přísném rozumu, je smíchu a humoru na hony vzdálená. Smích však není věcí techniky, ale člověka a míra komična a

a ostatně i tragiky, která do sféry techniky vstupuje, souvisí s hloubkou a rozsahem, s nimiž se technika zakořenila v životě společnosti.

V technických vynálezech, ve fantazii a invenci tvůrců se vždy už v samotném základě projevovalo cosi hravého, zábavného, humorného. Vedle věcí s jednoznačným účelovým zaměřením, praktickým cílem, vznikaly i takové, jejichž smyslem bylo především udivit, šokovat a třeba i rozesmát. Projevoval se zde sklon k výstřednosti, ctižádost přinést za každou cenu něco nového, byť, posuzováno z hlediska praktického užitku, na nejvyšší problematického. Jako příklad uvádíme na pontonu plovoucí kostel ve Filadelfii (2.pol.19.století), štýrskou zemskou pokusnou stanicí na střelbu proti krupobití z roku 1901 nebo mamutí šlapací tříkolku z amerického prostředí z roku 1905 (obr.23). Všechny tyto věci spojuje nadsázka, která jako by rozrazila bariéru rozumu a ulétla kamsi do říše nepraktické a nelogické sféry údivu a komična.

Nadsázka a vybočení z reality jsou charakteristickými znaky další rozsáhlé oblasti - karikatury. Právě tady nacházíme domyšlenou celou řadu nápadů a motivů, tak jak je přinášela každodenní zkušenost s technikou. Vznikaly promítnutím a zvýrazněním určitých tendencí, jak je to ukázáno např. na obrázku bicyklu s magnetem (obr.24), kdy v jádře dobře míněné využití silného magnetu připevněného na bicyklu, aby chránil pneumatiky před hřeby a ostrými kovovými předměty, způsobovalo dalekosáhlé problémy celému okolí. To je příklad domyšlení konstrukčního nápadu ad absurdum. Jiný druh karikatury představují jakési futurologické vize, předpovědi, jak bude díky technickým vynálezům svět vypadat v budoucnosti. Technika v každé době, i ve svých počátcích, udivovala. Jako kdyby vynálezy předjímalý dobu, ukazovaly bezbřehé možnosti dalšího vývoje. Některé tendence však směřovaly i k opačnému pólu - k nesouladu, porušení řádu a ke zneužití proti člověku. Tuto ambivalentnost má v sobě i karikatura A.Geigera. Nese název Parní vozy a parní koně v roce 1942 v Práturu ve Vídni (obr.25). Není datována, ale s největší pravděpodobností vznikla někdy kolem roku 1842. Ukazuje tedy svět, jak bude vypadat za sto let. Chaos parních vozidel v Práturu je sice komický, na druhé straně však představuje skeptickou vizi nezvládnuté techniky, která se vymkla lidem z rukou a ohrožuje je v samotném základě. Jezdci prožívají nejen euforii z rychlé jízdy, z ovládnutí a řízení strojů, ale současně pod vzájemnými nárazy padají a končí v ničivém soukolí. Tento typ karikatur známe i z jiných oborů - z železniční dopravy, cyklistiky, letectví - a je na nich pozoruhodné i to, jak jejich autoři, přestože pohlíželi do daleké budoucnosti, nikdy nedokázali v invenci vzhledu vozidel překročit omezené hranice své doby.

Do skupiny futurologických karikatur patří také na přelomu století velmi oblíbené pohlednice měst a krajin, do nichž byly metodou koláže

vkomponovány technické vymoženosti té doby. Názvy situovaly obrazy nejčastěji do časů o sto let pozdějších. Tak nacházíme na pohlednici Sněžky³⁾ pod vrcholem plošinu pro přistávání vzducholoď a balónů, kolem hory krouží řada létacích strojů, po silnici se řítí závratnou rychlostí automobily a do nádraží v místě zhruba dnešní Obří boudy vjíždí rychlík spojující toto místo s Paříží. Zbývá dodat, že to vše se odehrává v roce 2000, jak nám uvádí nápis na pohlednici. Podobné vize známe i z dalších míst. Např. Praha v budoucnosti⁴⁾ (budoucí přístav - asi 1906-7): tradiční panorama Hradčan je zarámováno do ocelové konstrukce nosníků visuté dráhy s nápisem Praha-Brno, nad Hradem krouží vzducholoď a Vltavu křižují válečné lodě s nápisy Praha, Slavia, Čechie a jedna s nápisem Praha-New York. Z hlediska zobrazených strojů je opět pozoruhodné, že autor se ani v nejmenším nesnažil vymýšlet něco nového. Města vypadala sice moderně a nově, v podstatě však zachovávala tehdejší podobu. Právě tak se dalo předpokládat, že po sto letech budou létat zcela jiné stroje a po silnicích jezdit jiná vozidla. Na pohlednicích však spolehlivě rozeznáváme dopravní prostředky, které autor převzal z dobového tisku - Zeppelinovu vzducholoď, Andrého balón, letadla Wrightova, Blériotova... Pohlednice tohoto typu vydávalo v prvním desetiletí našeho století snad každé větší město. Budoucnost je na nich pojata neproblematicky jako idyla pokroku a moderního věku, v němž technika vyřeší všechny problémy a učiní život snadným a příjemným. Humorná nadsázka překrývá např. problém životního prostředí, který si v té době nikdo neřádkoval a snad jej ani netušil. Jak napsal Gustav Viktor Finger, vnímal tehdejší člověk svět "posetý větrnými motory, ovinutý železnou kolejí, v síti pavučin drátů elektrických, zvučící nesčetnými motory a oživen i ve vzduchu umělými letouny! I ten stroj má svou poesii..."⁵⁾

Jinou skupinu karikatur spojených s technikou tvoří ty, které vycházejí z tvarové podobnosti lidí a strojů. Např. balónů. Na karikatuře z francouzského prostředí se dva pánové spokojeně vznášejí nad Paříží (obr.26). V tomto případě ovšem nesehrála svou roli jen náhodná příbuznost zaoblených tvarů, ale vzhledem k tomu, že jde o karikaturu politickou, vyjadřuje i skutečnost, že činy a názory politiků mnohdy připomínají balóny, s nimiž si vítr a vzdušné proudy dělají, co chtějí.

Svět techniky byl na první pohled charakteristický svou účelovostí. Představoval výrazný protiklad romantického světa mýtů a pohádek. Ke spojení těchto dvou odlišných prostředí došlo na přelomu 19. a 20. století v reklamní grafice, která usilovala o přiblížení chladného a racionálního světa techniky co nejširšímu okruhu lidí. Tyto dvě sféry však bezděčně spojoval ještě jeden moment - svět techniky se zdál být, podobně jako svět pohádek, polem neomezených možností, doslova zázraků. Nebylo náhodou, že některé nové vynálezy připadaly současníkům jako zázraky

přicházející z jiného světa - elektrické světlo vytvářelo v noci iluzi dne, člověk si mohl zaznamenat a znovu přehrát svůj hlas na fonografu a gramofonu, na obraze pomocí citlivé vrstvy zachytit okamžik a uchovat pro budoucnost, na filmovém pásu zaznamenat pohyb. To všechno působilo zprvu jako zjevení.

Častý motiv pohádkových a nadpřirozených bytostí v reklamě není specifikem českého prostředí. Objevuje se na plakátech, letáčích a tisících také německých, francouzských a dalších firem. Dobové cítění evokuje jakýsi pohádkový svět techniky. Tak např. firma Gödel interpretuje prométheovský mýtus po svém. Trpaslíci přinášejí lidem oheň pochodněmi v podobě zažehnutých zápalek (obr.27). Také firma Reis, vyrábějící geodetické přístroje, prezentuje své výrobky na pohlednicích v bizarním, romantickém prostředí zabydleném trpaslíky. Pohádkové a mytologické postavy i motivy hrály i na obálkách a v záhlavích časopisů, např. Epoque, Radfahrer Chronik, Internationale Zeitschrift für die Elektrische Ausstellung. U českého časopisu Epoque z roku 1895 (obr.28) se žena - alegorie pokroku - opírá o ozubené kolo (symbol strojírenství), u nohou jí leží atributy vědy a výzkumu - globus, lučební baňka, kniha... Pravou rukou si přidržuje nad hlavou rozsvícenou obloukovou lampu - vynález ztělesňující moderní dobu - a z ní pocházející záře symbolizuje šíření nových poznatků. K alegorii pokroku se řítí vzduchem na dračích křídlech démon parní síly, nejen podle toho, co mu srší z úst, ale také podle přílby na hlavě, zakončené pojistným parním ventilem. Se zhytky pout na rukou v letu přeráží závoru předsudků a omezenosti, kterou strážil muž v paruce a rokokovém oděvu. Ten představuje na obraze všechno, co bránilo pokroku. Elektrické světlo září také v pozadí z Petřínské rozhledny a do údolí Vltavy padá balón (snad reminiscence na havárii Kysibelky v roce 1891). V protikladu k tomu nad Prahu úspěšně míří létací stroj, jehož podoba je převzata z ilustrací Verneových románů.

V záhlaví německého časopisu Radfahrer Chronik z roku 1894 nacházíme v levé části obrazu nepřehledné zákoutí s kovářským a zámečnickým náčiním a součástkami nezbytnými k bicyklu. Tento utěšený nepořádek - symbol nastupujícího sportu, cyklistiky - hájí mladík proti sani, zosobňující společenské nepochopení a pronásledování ze strany úřadů a učitelů. Obálku plnou symboliky a alegorií měl i časopis Internationale Zeitschrift für die Elektrische Ausstellung, který vycházel ve Vídni po dobu elektrotechnické výstavy roku 1883. Už jenom základním motivem šířícího se světla, odedávna symbolizujícího poznání, nové myšlenky, objevy a pokrok. Světlo se rozlévá z hlavního pavilónu - Rotundy. V popředí obrazu si mezi sebou telefonují dvě víly (r. 1876 získal A.G.Bell patent na systém telefonu), u nohou leží přístroj na indukční elektriku, na pravé straně sedí na knihách putti, v ruce sluchátko a u nohou atributy nastu-

pujícího věku elektřiny - galvanické články, obloukovou lampu. V pozadí studuje jejich druh při lampě žárové. Nadsázka, humor i propojení bájněho a mýtického světa s reálným světem techniky tak, jak jsme jej ukázali, se bohatě uplatňoval i jako prostředek reklamy. Pro zajímavost si všimněme alespoň motivu polárního prostředí. Místo věčného sněhu a ledu k němu směřují dopravní prostředky právě přicházející éry. Nacházíme je na plakátě firmy Trojan-Nágl z Kolína, kde na motorové tříkolce jede k severnímu pólu pán s dámou. Neznámý autor z doby kolem roku 1908 využil nejen atraktivního prostředí, v němž vynikl zobrazovaný stroj, ale současně vypovídal i o kvalitě vozidla, schopného fungovat v mimořádně těžkých podmínkách. Stejný motiv se uplatňuje na plakátě firmy Laurin-Klement (obr.29), propagujícím automobil s podobným záměrem a efektem.

Až do této chvíle jsme se zaměřili na smích, jehož navození záviselo na pochopení myšlenky, nápadu, nalezení nějaké nové souvislosti. Vedle toho se však zasloužila technika o vyvolání smíchu živelného, který se dostavuje při zvláštním rychlém pohybu, jaký ve druhé polovině 19.století začaly umožňovat technické novinky, především dokonalé železné konstrukce - velké kolotoče, houpačky, skluzavky, dráhy... Technický pokrok přinesl zařízení, na nichž člověk prožíval podivuhodnou směs euforie a strachu, pocity podobné zážitku z rychlé jízdy nebo letu. "Hrbolatá dráha skluzavky, velkolepá tato zábava malých i velkých dětí, ... vyvoloují nám na rty úsměv..." psal J.Kronbauer o skluzavce na pražské Jubilejní výstavě roku 1891, kterou projektoval a postavil Salamon Bondy. Smích jako spontánní výraz radosti z rychlého nebo krkolomého pohybu si mohl na skluzavkách, houpačkách, kolotočích nejrůznějšího typu a velikosti přivodit každý. Atrakce tohoto druhu se staly nezbytnými doplňky všech výstav a zábavních parků u nás i ve světě.

Poslední oblastí, na kterou chceme upozornit a v níž se smích a technika bezprostředně spojily, jsou přístroje a zařízení umožňující zaznamenat a reprodukovat obraz a zvuk. Jde o charakteristické vynálezy 19.století - fotografii, kinematografii, fonograf a gramofon. Jak u významu zvuku, tak u zachycení obrazu sehrály zejména v počátcích komické náměty důležitou roli. (O smíchu na fotografii viz samostatný referát P.Scheuflera.) Drobné humorné scény a anekdotické zápletky odpovídaly svým rozsahem a charakterem technickým možnostem tehdejších přístrojů a oslovovaly široký okruh publika každého věku a všech společenských vrstev. Nebylo proto náhodou, že při prvním veřejném předvádění fonografu v českém prostředí na výstavě roku 1891 se nahrávaly především hlasy českých herců - Josefa Šmahy, Jakuba Seiferta a populárního komika Josefa Švába-Malostranského. Reprodukovaný repertoár se stále rozšiřoval, jak o tom svědčí i inzerát ve výstavním listě: "Edisonův fonograf nabývá pro obecnostvo stále větší a větší zajímavosti. V posledních dnech obohacena

zásoba reprodukovanych jim vážnych i žertovných přednášek zdařilými výstupy pp. Innemana, Kováře a Švába, oblíbených to komiků pražských." ⁶⁾

Také první filmy byly plné humoru a smíchu. Komické scény svou sdělností přitahovaly publikum. Jedním z prvních filmů na světě byla právě komedie Pokropený kropič. Vznikla v témž roce, v němž se zrodila kinematografie - roku 1895. Zvláštní pocit při sledování filmové produkce popsal zpravodaj národní politiky, který navštívil v Praze hostující Lumièrův kinematograf: "Dojem byl omračující, kdyby se člověka nezmocnil pocit dosud neznámého veselí, z úžasného toho co nejdokonaleji provedeného zázraku. Opravdu zázraku, jiného jména není pro fenomenální toto divadlo." ⁷⁾ Dne 19.června 1898 otevřeli na pražském výstavišti v rámci Výstavy architektury a inženýrství ve zvláštním pavilónu kinematograf architekti Jan Kříženecký a Josef Pokorný. Zahájili produkce, v nichž nejčastějším námětem byly "výjevy ze života českého a pražského a zvláště a jmenovitě i ze života výstavního..." Hlavní role hrál většinou opět Šváb-Malostranský, písničkář a kabaretiér. Dostaveníčko ve mlýnici, Výstavní párkař a lepič plakátů a Smích a pláč, to jsou tituly prvních filmů, v nichž komice patřilo hlavní místo, snímků, jejichž trvání se počítalo na vteřiny. V posledně jmenovaném filmu rozehrál Šváb-Malostranský mimickou etudu, postavenou na plynulé a nezachytitelné hranici mezi smutkem a veselím, pláčem a smíchem. A právě tato nezachytitelná hranice vzrušovala a vedla k pokusům i G.Duchenne de Boulogne, zmíněného na začátku našeho referátu. Vysledovat ji znamená pokročit na cestě k poznání skutečně autentického smíchu. Tento úkol jsme si však v příspěvku nekladli. Chtěli jsme jen ukázat, v jakých souvislostech a podobách se fenomén smíchu vynořoval v tak bezbřehé sféře lidské aktivity, jakou je technika.

- 1) R.Lewandowski, Die erste und älteste praktische Anwendung der Elektrizität in der Heilkunde. Internationale Zeitschrift für die Elektrische Ausstellung in Wien 1883, s.205n.
- 2) V.Vondráček, Humor, smích, komika, v: Úvahy psychologicko-psychiatrické, ² Praha 1981, s.169n.
- 3) F.Černý, Putování se starými pohlednicemi z Hradce Králové do hor. Hradec Králové 1988, s.250.
- 4) T.Vlček, Praha 1900. Praha 1986, s.116.
- 5) F.V.Finger, Pravděpodobný vliv strojí techniky na kulturu XX.století. Epocha 1900, s.98.
- 6) J.Struska, 100 let záznamu zvuku. Praha 1977.
- 7) Z.Štábla, Český kinematograf Jana Kříženeckého. Praha 1973, s.44.